

Հարցազրոյց Ընկերուհի Ռուբինա Փիրումեանի Հետ

Մ. Խ.— Ընկերուհի Ռուբինա Փիրումեան Հայաստան այցելութեան, առիթ ունեցած էր, իրրեւ դիտող, մերկայ գտնուելու, Երեւանի մէջ, Նոյեմբեր 4-6 տեղի ունեցած Հայոց Համագայիմ Շարժումի (Հ.Է.Շ.) առաջիմ համագումարին:

Վերադարձիմ, հարցազրոյց մը ունեցամք ընկերուհի Փիրումեանի հետ, համագումարի մասիմ ակամատեսի իր վկայութիւնները եւ տպաւորութիւնները փոխանցելու համար մեր ընթերցողներու:

Ստորեւ, այդ հարցազրոյցը:

ՀԱՐՑՈՒՄ.— Կրնա՞ք ընդհանուր ակնարկով մը պարզել Խորհրդային Հայաստանի մէջ տիրող իրավիճակը Հ.Է.Շ.ի համագումարի մայրօրեակին:

ՊԱՏԱՍԽԱՆ.— Դիւրին չէր ըմբռնել ու կշռադատել ընդհանուր դրոյթն ու իրավիճակը Խորհրդային Հայաստանում դեռ Փետրուարեան շարժումից եւ Ղարաբաղեան պահանջատիրութեան խրոխտ դրսեւորումներից առաջ, երբ միակ իշխող ու տիրող ուժը Հայաստանում Համայնավար կուսակցութիւնն էր: Այսօր աւելի քան բարդ է ու անըմբռնելի երբ այդ «իշխանութիւնը» տարտղնուել ու տեղի է տուել ժողովրդային կամքին՝ արտայայտուած հարիւրից աւելի հոսանքների ու խմբակցութիւնների անգիշող բողոքների ու պահանջների ընդմիջից:

Պարզ հաշուարկումով կարելի է հետեւցնել, որ Հայաստանի Համայնավար կուսակցութիւնը կորցրել է իր մենաշնորհը Հայ ժողովրդի կեանքը տնօրինելու բոլոր բնագաւառներում, ամենահիմնական հարցերից մինչեւ ամենաչնչին կարեւորութիւնն ունեցող ամէնօրեայ խնդիրներ: Սակայն պարզունակութիւն կը լինի նաեւ չտեսնել թէ վերջին հաշուով, բոլոր բնագաւառների մէջ էլ, անհամեմատելի մեծ են պետութեան եւ պետական կառոյցին լծուած պաշտօնեաների հնարաւորութիւններն ու կարելիութիւնները, եթէ կայ նպաստաւոր կեցուածք ու նուիրում Հայաստանին յուզող խնդիրների հանդէպ: Դարձեալ պարզունակ հաշուարկում կը լինէր ստորագնահատել ժողովրդային շարժումներն ու պահանջատիրութիւնը իբրեւ ազդակ պետութեան մակարդակի վրայ տրուող որոշումների եւ գործարկումների մէջ:

Ազդակների ու ներգործող ուժերի բազմակիութեան ստեղծած այս շփոթի մէջ էր, որ սպասեցինք Հ.Է.Շ.ի հիմնադիր անդրանիկ

համագումարին՝ հաւաքելու, մէկ ընդհանուր յայտարարի բերելու բոլոր ուժերը, կազմելու մէկ ու միակ ժողովրդային ճակատը՝ Հայ ժողովրդի պահանջատիրութիւնը մարմնաւորող, Սփիւռքից մինչեւ Խորհրդային Հայաստան ու մինչեւ Արցախ:

Հ.— Ի՞նչ էր ձեր տպաւորութիւնը Հ.Է.Շ.ի համագումարէն, մախ ժողովավարական տեսանկիւնէն դիտուած:

Պ.— 969 լիազօր ներկայացուցիչներից եւ աւելի քան 400 հրաւիրեալներից կազմուած այս հսկայածաւալ համագումարը պարզ է որ պիտի ունենար իւրայատուկ ժողովավարական ընթացք, փորձել կանխարգելելու համար այսպիսի մի դրութեան մէջ անխուսափելի՝ խառնակ ու շփոթ վիճակը: Նման մի նկատառում բացայայտօրէն առկայ էր համագումարի կազմակերպիչների կիրառած աշխատաձևի ու նախագահութեան ընթացքի մէջ, որ շատ անգամ մեզ համար անընդունելի եւ անըմբռնելի պատկեր էր պարզում:

Միջանկեալ ասեմ որ այդ 969 լիազօր ներկայացուցիչների շարքին էին նաեւ սփիւռքի քաղաքական կուսակցութիւնները եւ գանազան կազմակերպութիւնները: Պաշտօնական ներկայութիւնն չունէր Հայ Յեղափոխական Դաշնակցութիւնը միայն: Այստեղ թոյլ տուէք մի փակագիծ էլ բացեմ եւ խոստովանեմ թէ Հ.Է.Շ.ի համագումարի նախօրեակին, ոգեւորութեանն մէջ մտածում էի ինչո՞ւ կուսակցութիւնս իր հեղինակաւոր ներկայութիւնը պիտի չունենայ համագումարին, չէ որ անկիւնադարձային մի քայլ է կատարուում, Հայ ժողովուրդը միասնական ճակատ է կազմում: Համաժողովի ընթացքը եւ մանաւանդ արդիւնքը պարզեցին ինձ համար թէ որքան ճիշդ էր չաճապարել, հեռուից դիտել ու կշռադատել...

Համագումարը սկսեց փողահարումով, ծանօթ մեղեդին, որով սկսում էին վերջին ամիսների ընթացքին տեղի ունեցած ցոյցերը ու կարծես Հայ ժողովրդի անդրդուելի պահանջատիրութիւնը խորհրդանշում: Փողահարումը այստեղ դահլիճ էր փոխադրում թէ՛ խորհուրդը անցած պայքարի եւ թէ՛ կարծես բոլորին ծանօթ ցոյցերի ամբոխավարական մթնոլորտը, միջամտութիւն, անհամաձայնութեան եւ կամ զօրակցութեան բացականչութիւններ, որից խուսափելու, համաժողովը լուրջ հիմերի վրայ դնելու փորձը, երբեմն յաջող, երբեմն էլ անյաջող, զգալի էր ամբողջ ընթացքում: Ժողովի պաշտօնական բացումը կատարեց Ղարաբաղ Կոմիտէի անդամ եւ Հ.Է.Շ.ի հիմնադիրներից՝ Վանօ Միրազեղեանը եւ ապա, նոյնպէս Ղարաբաղ Կոմիտէի անդամ՝ Բաբգէն Արաքսեանը բեմ հրաւիրեց Ղարաբաղ Կոմիտէի միւս անդամներից Լեւոն Տէր Պետրոսեանին, Աշոտ Մանուչար-

Կարթեմ
1989 թույ. 21-ի Առաջադիւրս
ՄԶ

Ռուբինա Փիրումբան

եանին, Վազգէն Մանուկեանին եւ Դաւիթ Վարդանեանին իր հետ միասին հերթականօրէն նախագահելու համագումարին: Բեմ հրաւիրուեցին նաեւ նախապէս որոշուած քարտուղարները՝ իրենց պարտականութիւնները ստանձնելու: Այս ընթացքը՝ նախապէս նշանակուած դիւան, ի հարկէ հակասում է մեր ժողովարական սկզբունքներին, սակայն պարզ էր որ այդ բազմամարդ համագումարը պիտի չկարողանար դիւանի ընտրութիւն կատարել:

Նոյնքան տարօրինակ էր ինձ համար ժողովի օրակարգը՝ Հ.Հ.Շ.ի Մրազիր եւ Կանոնադրի քննարկում եւ վաւերացում եւ Հ.Հ.Շ.ի Խորհուրդի ընտրութիւն, ընդհանուր, առանց մասնաբաժանումների: Այդու ընդհանուր էին նաեւ զանազան ելոյթների ընթացքին արժարժուած նիւթերը՝ կանոնադրական ամենաաննշան կէտի քննարկումից մինչեւ Զարաթաղի հարց ու Հայաստանի քաղաքական անկախութեան վերաբերող լուրջ վերլուծութիւններ:

Այսքան բազմամարդ ժողովի ընթացքում, հսկայ դահլիճի եւ երեք յարկ պատշգամների մէջ ցրուած պատգամաւորների մէջ նուազ լուրջ չէ քննարկութեան հարցը՝ եթէ այն կատարուում է

ժողովարական հիմունքներով եւ ոչ թէ համաձայնութեան կամ միաձայնութեան ցուցական արտայայտութիւն է: Դարձեալ, այսպիսի բազմամարդ համագումարներին եւ արտայայտուողների արժարժուած բազմազան նիւթերի, քննադատութիւնների ու պաշտպանողական արտայայտութիւնների ստեղծած մթնոլորտում հնարաւոր պիտի չլինէր հարցերը քննարկել մէկ առ մէկ եւ արդար որոշումների յանգելու բեմն հակառակ մեր հասկացողութիւնների եւ սպասելիքների, որոշումները գալիս էին դրսից՝ արդէն ձեւակերպուած, եւ «վաւերացում» համագումարի մէջ:

Որոշ պարագաներում տարօրինակ էր նաեւ նախագահութեան ընթացքը՝ նրա միջամտումները ժողովարական եւ ժողովրդարական սկզբունքները խախտելու գնով, իսկ երբեմն էլ ճիշդ հակառակը՝ իր իրաւասութիւնները ժողովին զիջելը դահլիճում չփոթ ստեղծելով:

Հ.— Իսկ քոյր Ախտերը արդեօ՞ք լիազումար կ'ընթանային:

Պ.— Նոյնմբեր 4ի երեկոյեան ժամի ճից 10ը յատկացուած էր աշխատանքային նիստերի: Համագումարի նախագահութիւնը նախապէս կատարել էր բաժանումներ, ըստ թէմաների՝ Արցախ, Մարզու Իրաւունքներ, Ներքին Սփիւռք, Արտաքին Սփիւռք, Ներքին Ազգային Դպրոց, Տնտեսական եւ Հողային Ռեֆորմներ, Գոյապահպանում, Սահմանադրութիւն, Հաւատ եւ Բարեգործութիւն, Ազգային Ազատագրական եւ ժողովրդային Շարժումներ, Աղէտի Գօտի: Այս բոլոր աշխատանիստերի մէջ էլ քննուեցին Հ.Հ.Շ.ի ներկայացրած բանաձեւնախագծերը, տուեալ բնագաւառին վերաբերող, յաւելումներով կամ յապաւումներով ներկայացուելու համագումարին առ ի հաստատում: Աշխատանքի այս ձեւը բաւական դիւրութիւն պիտի ընձեռէր հարցերի քննարկման մէջ, ապահովելով հետաքրքրուած անհատների ներդրումը տուեալ հարցի շուրջ հենց յանձնաժողովների նիստերում: Այս

ձեւը պիտի արագացնէր նաեւ լիազումար նիստերի ընթացքը. սակայն շատերը, չգոհանալով յանձնաժողովների իրենց ելոյթներից, թէկուզ եթէ այնքան էլ կարեւոր բան չէր ասելիքը, աշխատում էին անպայման ձայն առնել իսկական դահլիճի բեմից խօսելու համար:

Հ.— Կրնա՞ք քանի մը խօսք ըսել համագումարի ընթացքի մասին արտայայտութիւններու եւ կարեւոր հարցադրումներու մասին:

Պ.— Ինչպէս ասացի, ելոյթները բազմազան էին թէ՛ արժարժուած նիւթերի եւ թէ՛ դրանց կարեւորութեան տեսակէտից: Եղան խնդիրների լուրջ քննարկումներ, իրավիճակի կամ անցեալ գործունէութեան

զեկուցումներ կամ արժեւորումներ, եւ դրանց շարքին նաեւ ամպագողգող անիմաստ ճառեր (թէ՛ լիազոր պատգամաւորների եւ թէ՛ մանաւանդ Սփիւռքի որոշ կազմակերպութիւնների եւ կուսակցութիւնների կողմից), որ միայն ժամանակի վատնում էր ենթադրում:

Այնքան որ կարողացայ ներկայ լինել եւ հետեւել նիստերին, կարող եմ վկայել մի քանի ուշագրաւ ելոյթների: Բացի Լեւոն Տէր Պետրոսեանի ելոյթը, «Հ.Հ.Շ.ի ներդրումը Խորհրդային Հայաստանի դեմոկրատացման պրոցէսում», որ գնահատականն էր անցեալի իրադարձութիւնների եւ տարուած գործու-

նէութեան եւ կարեւոր ներածական՝ համագումարի մէջ արծարծուելիք հարցերին, ակնառու էր Սուրէն Յարութիւնեանի ելոյթը: Խորհրդային Հայաստանի Համայնավար կուսակցութեան առաջին քարտուղարը կոչ արաւ ոտքի կանգնելու, ուժերը համախմբելու ի խնդիր Հայաստանի հոգեւոր ու տնտեսական հզօրացման: Ուշագրաւ էր նախ նրա տեսանկիւնը՝ Հայ ժողովրդին յուզող հարցերը հենց Հայի միջոցով լուծելու: Հայը պիտի յենուի միայն ու միայն իր ուժի վրայ, յայտարարեց Յարութիւնեանը յատկանշօրէն վկայ բերելով Աւարայրն ու Սարղարապատը: Այստեղ առաջին քարտուղարը ի հարկէ յիշեցնում էր, որ պետութեան ծրագիրները համընկնում են Հ.Ղ.Շ.ի նախատեսած գործունէութեան հետ, եւ որ «կուսակցութիւնը առաջնորդը դարձաւ այդ վերակառուցման»: Ակնյայտ էր միտումը՝ կուսակցութեան ընկած վարկը վերականգնելու, որ այդ լարուած մթնոլորտում հանդիպեց դժգոհութեան եւ բողոքի կանչերի: Աւելի քան հետաքրքիր էր նրա տուած բնութագիրը արտաքին սփիւռքի եւ նրա մէջ գործող ուժերի՝ Համայնավար, Ռամկավար եւ Հնչակեան կուսակցութիւնների եւ Հայ Բարեգործական Ընդհանուր Միութեան: Այստեղ Սուրէն Յարութիւնեանը պարտադրուեց ընդհատել իր խօսքը եւ հանդարտեցնել ժողովականներին, որոնք ամէն կողմից ճշում էին՝ «հապա Դաշնակցութիւնը»: Դրա հերթն էլ եկաւ, Սուրէն Յարութիւնեանը յայտարարեց թէ խորականութիւն չպիտի դնել այլեւս, չպիտի մոռանալ այն լուրջ խմբաւորումը որ Սփիւռքի մէջ մեծ դեր է կատարում: Ու երբ հնչեց Հայ Յեղափոխական Դաշնակցութեան անունը, դահլիճը թնդաց ոգեւորուած բացազանչութիւններով եւ երկարատեւ ծափերով: զուցէ այդ 1400 հոգի ներկաների մէջ միայն ես էի նստած մնացել, խառը, անբացատրելի զգացումների խուժումից աթոռիս դամուած, մտածում էի, — սրան էլ հասանք, 70 տարի վտարանդի ու այսօր Հայաստանի Համայնավար կուսակցութեան ամենարարձր դիրքերից ձեռք են երկարում. անկեղծ է, եւ համա-

գործակցութիւնը ի խնդիր Հայաստանի բարօրութեան իրականութիւն պիտի դառնա՞յ, թէ դիւանագիտական խաղ է, մէկէն դիւր գալու, միւսին սպառնալու...

Արծարծուած հարցերի մէջ ի հարկէ եթէ ոչ առաջնահերթ, բայց կարեւոր տեղ էր գրաւում Ղարաբաղի Հարցը: Բացայայտ էր որ որոշ արտայայտուողներ դժգոհ էին այդ հարցը զանազան ուրիշ հարցերի կողքին հաւասար ուշադրութեան արժանացած լինելու համար եւ պահանջում էին աւելի կենտրոնացում: Պարզ է որ ոչ ոք չէր սպասում թէ Ղարաբաղի Հարցը, այսպիսի մի հանգրուանի երբ անդադար յետաձգուած էր Մոսկուայի Գերագոյն Խորհուրդի մէջ, որեւէ լուծումի պիտի յանգէր Հ.Ղ.Շ.ի համագումարում. սակայն առկայ էր պահանջը՝ հարցերի մանրամասնութիւնը պարզելու, ապագայ քայլերը ճշգրտելու:

Արդարեւ, Ղարաբաղը հարցերի հարցը պիտի լինէր, առանցքը՝ համաժողովի: Այդ պարագային այլեւս կասկածի չէին ենթարկուի կազմակերպիչների միտումներն ու նպատակները. միջանցքներում, դադարների ընթացքին խումբ-խումբ հաւաքուած պատգամաւորները չէին գոչի, — դաւաճանեցին, Ղարաբաղը ծախեցին:

Դահլիճի մէջ չկար մէկը որ հաւատացած չլինէր թէ Մոսկուան Արցախի հարցում վարում է Ատրուպէյճանին ի նպաստ քաղաքականութիւն, թէ Հայ ժողովուրդը մենակ է իր պայքարի մէջ, թէ Ղարաբաղը de facto դուրս է Ատրպէյճանի կազմից եւ երբեք նրան չի ենթարկուի, թէ դրութիւնը ծայր աստիճան վտանգաւոր է Ատրպէյճանի տարածքում ցրուած հայութեան եւ Արցախի ժողովրդի համար, թէ յարձակում, թալան, խուզարկութիւն եւ սպանութիւն ամէնօրեայ դէպքեր են, թէ այս բոլորի դիմաց չկայ Հայաստանի իշխանութեան վճռական միջամտութիւնը՝ դէմ դնելու ատրպէյճանական կառավարութեան վարած քաղաքականութեան: Մտահոգութիւնը կար, իրավիճակի ճշգրիտ հաշուարկումներ կատարուած էին, բայց աւելի՞ւնքը: Զգոյացաւ այն վճռական ճակատը, որ գործնական քայլերի դիմէր՝ մէկ անգամ ընդմիջտ դէմ դնելու ազերի ոտնձգութիւններին: Իսկ Արեւմտեան Հայաստանի հողերը. այդ հարցն էլ լուսանցքային բնոյթ ստացաւ, կարծես թողնուեց դրսում բռնկուած վէճերին: Հ.Ղ.Շ.ն պահանջատէ՞ր է Արեւմտեան Հայաստանի մեր հողերին, թէ առ այժմ դիւանագիտական խաղերի ժամանակ է Թուրքիոյ հետ խնդիր չունենք:

Կարեւոր հարցերից էր նաեւ Ազգային Մրազի մշակման անհրաժեշտութիւնը: Եթէ ցարդ ազգային մտահոգութիւնները արծարծուել էին ցոյցերի ընթացքին՝ զգացական, պայթուցիկ մթնոլորտում, ապա համագումարը պիտի լինէր այն վայրը, ուր մշակուէր Ազգային Մրազի, կամ առնուազը Հ.Ղ.Շ.ի Մրազի: Կարեւոր էր բարեփոխուէր, կատարելագործուէր արժանի դառնալու համար Ազգային Մրազի կոչումին:

Հ.Ղ.Շ.ի Մրազիը շեշտում էր մի իրողութիւն, որ բազմիցս արձագանգ գտաւ նաեւ ելոյթների մէջ՝ Հայ ժողովուրդը մենակ է իր պայքարի մէջ, ոչ մի յոյս ոչ ուստի եւ ոչ այլի պաշտպանութեան վրայ: Խորհրդային Հայաստանում առաջացած այս նոր դիրքորոշումը հիմնաւորելու համար փաստեր բերուեցին, տեղին կամ չափազանցուած ու անհեթեթ մեկնաբանութիւններով: Հաճելի չէր մտաւորական մի հեղի-

նակութիւնից լսել Իսրայէլ Օրիի նախաձեռնութիւնները իբրեւ ցնդաբանութիւն որակուած միայն, որովհետեւ նա ոռւսի օգնութեան էր դիմել, իսկ Գրիգոր Արծրունին ռուսոֆիլ պիտակուած: Հաճելի չէր նաեւ Հ.Ղ.Շ.ի օրգան՝ «Հայք»-ի առաջին համարի առաջնորդող յօդուածի մէջ կարդալ այն մեկնաբանութիւնը, ընդ որում մեր դեկավարներին քչերը անդրադարձան որ օտարին յոյս դնել չի կարելի եւ այն էլ միայն մէկ ու կէս միլիոն զոհ տալուց եւ անկախ հանրապետութիւնը կորցնելուց յետոյ: Պատմական իրողութիւնների այսպիսի չափազանցուած եւ հապճեպ մեկնաբանութիւն անպատասխանատու կեցուածք է ենթադրում, որ վայել չէ ժողովրդին առաջնորդելու դեր ստանձնած ղեկավարներին:

Հ.— Բացի հայ պատգամաւորներէն, օտարներ ալ արդեօ՞ք կը մասնակցեիմ համագումարին:

Պ.— Այո. մասնակցում էին Լաթվիայի ժողովրդական ձակատի, Հունգարիայի Երիտասարդ Դեմոկրատների Միութեան, Լեհիկրատի ժողովրդական ձակատի, Մուկուլայի Տրիբունայի, Վրաստանի Ազգային Դեմոկրատական Կուսակցութեան, Լիթուանիայի Ազատութեան Լիգայի, Էսթոնիայի ժողովրդական ձակատի ներկայացուցիչները: Հետաքրքրական էր նաեւ Հայաստանում ապրող աւելի քան 50.000 եզդիդներին ներկայացուցիչի ելոյթը՝ մաքուր ու գեղեցիկ հայերէնով արտասանուած, երախտազիտութեան եւ մանաւանդ զօրակցութեան մի ոգեւորիչ ճառ:

Եթէ կարելի լինի մի հասարակաց եզր գտնել բոլորի մէջ, դա կը լինէր բացարձակ ժխտում կենտրոնի իշխանութեան եւ շեշտուած հակառուսականութիւն: Այս վերջինի ծիրի մէջ ի հարկ է ոռւս ներկայացուցիչները յայտարարում էին թէ իրենք էլ դէմ են փոքր ազգերի շահագործման եւ իրենք էլ զոհերն են ռեժիմի բռնապետութեան: Հունգարիայի Երիտասարդ Դեմոկրատների Միութեան ներկայացուցիչը այսպէս սկսեց իր ելոյթը հունգարերէնով. «Դժբախտաբար հայերէն չգիտեմ, ոռւսերէն էլ չեմ ցանկանում խօսել, այդու բերել եմ իմ թարգմանը, որ խօսքերս հայերէնի թարգմանի»: Լիթուանիայի ներկայացուցիչը խօսեց գեղեցիկ հայերէնով, երկու ժողովուրդների պայքարը միացնելու կոչ անելով: Ընդհանրապէս այս ելոյթները բոլորն էլ ոգեւորիչ էին եւ հիմնականում զօրակցութեան արտայայտութիւններ:

Հ.— Համագումարը հրաւիրուած էր Հ.Ղ.Շ.ի հիմքը դնելու համար. վերջնական ի՞նչ բնոյթ ստացաւ շարժումը:

Պ.— Արդարեւ, գանազան ելոյթների ընթացքին բազմիցս արծարծուեց Հ.Ղ.Շ.ի էութեան բնութագրման հարցը՝ շարժում, կազմակերպութիւն, թէ կուսակցութիւն: Թըւում է թէ շատերն էլ ինձ նման այն ակնկալիքն ունէին թէ համագումարից պիտի ծնուի մի համագային ճակատ՝ իր մէջ պարագրկելու հայ ժողովրդի բոլոր պահանջները, ներգրաւելու բոլոր հոսանքները — անկախ նրանց իւրայատուկ մօտեցումներից ու գործելակերպից — եւ իր ուսերին առնելու հայ ժողովրդի պայքարի լուծը մինչեւ յաղթանակ: Պարզուեց, որ Հ.Ղ.Շ.ի հիմնադիր անդամների եւ համագումարը կազմակերպողների համար այս գծով ոչ մի չփոթ չկայ: Հայոց Համագային Շարժում՝ անունն է մի կազմակերպութեան, որին մաս են կազմում բոլոր նրանք, որոնք բաժանում են կազմակերպութեան Մրազիրը կէտ առ կէտ ու հպատակում նրա կանոնադրութեան առաջադրած օրէնքներին: Կազմակերպութիւնը համագային է ոչ թէ այն այն առումով որ պարագրկուած է ամբողջ հայութիւնը, սփռուած թէ հայրենիք, այլ որովհետեւ այն պիտի ունենայ իր մասնաճիւղերը ամէնուրեք:

Հ.— Այսպիսի դրուածքով ուրեմն Հ.Ղ.Շ.էմ դուրս կը մնամ շարք մը խմբակցութիւններ: Փոխադարձ ի՞նչ վերաբերում կը տեսնէք առնց միջեւ:

Պ.— Շարժումը իր մէջ է ներգրաւել մեծ թիւով փոքր ու մեծ ծաւալով խմբակցութիւններ եւ իր յետին ունի հսկայական մասսա. Հ.Ղ.Շ.ի կառոյցի այս նոր ձեւաւորումով, թէ որքան միատարր կը մնայ կազմակերպութիւնը յայտնի չէ: Արդէն յուսախաբուութեան նշանները առկայ էին: Փոքր ու մեծ միաւորներ Շարժումի դրօշի ամպհովանին ընդունել էին այն համոզումով, որ պիտի պահեն գաղափարի, նպատակների ու գործելակերպի իրենց անկախութիւնը: Այս նոր իրավիճակի մէջ, մեծ հաւանականութեամբ դրանք կը գատուեն իրենց ճամբան մենակ շարունակելու: Իսկ նախ քան համագումարը արդէն գոյութիւն ունէին Հ.Ղ.Շ.ին ոչ համակիր խմբակցութիւններ, որոնցից շատերը արդէն հրաւիրուած էլ չէին մասնակցելու համագումարին: Պատգամաւորների շարքին էր օրինակ «Նախախորհրդարան»-ի նախագահ՝ Ֆելիքս Սաֆարեանը, որը

որպէս բողոքի ցոյց թողեց դահլիճը, ու հեռացաւ, քանի որ ժողովականները քուէարկութեամբ մերժեցին նրա առաջարկը, ներս ընդունելու «Նախախորհրդարան»ը բաղկացնող 12 կազմակերպութիւնների ներկայացուցիչներին: Միջանկեալ, այս երեւոյթը խոցելի կէտ պիտի մնար համագումարի ընթացքում, բայց ժողովի նախագահութիւնը հետագային չեղեալ համարեց որոշումը եւ երկրորդ օրը ներկայացան այդ խմբակցութիւնները: Այս խմբակցութիւնների շարքում են «Ազգային Ինքնորոշման Միաւորում», «Ազգային Ուխտ», «Հայաստանի Անկախութեան Կուսակցութիւն», «Զանգակատուն Միաւորում», «Սահմանադրական Իրաւունքի Միութիւն», եւ այլն:

Հ.Ղ.Շ.ից դուրս են մնում նաեւ «Հայ Դատի Ընկերութիւնը», որ իր կարեւոր ներդրումն ունեցաւ անցեալին կազմակերպուած ցոյցերի մէջ եւ այժմ իր հրատարակութիւններով եւ քրտիւ գործունէութեամբ լծուած է Ղարաբաղեան շարժումին:

Անջատ խմբակցութիւններ են նաեւ Սօս Սարգսեանի ղեկավարած «Հայ Ազգային Միութիւնը» եւ Իկոր Մուրադեանի՝ «Միացում»ը, որոնք

պռանց մեծ աղմուկի, լուռ ու մուռն աշխատում են Արցախի պահանջատիրութեան ու նրա ժողովրդի կեանքի ապահովութեան եւ բարելավման գործին լծուած:

Կան ուրիշներն էլ՝ «Հայ Ուսանողական Դաշինք»ը, «Հայ Երիտասարդաց Դաշնակցութիւն»ը, «Հայ Օրիորդաց եւ Տիկնանց Դաշնակցութիւն»ը... Հնարաւոր չէ բոլորը թուել եւ որոշակիօրէն բնութագրել նրանց նպատակն ու գործելակերպը. իսկ նրանց փոխ յարաբերութիւնները՝ դժբախտաբար դա միշտ բարենպաստ չէ: Յատկանշական են փոխադարձ վարկաբեկումներ, որակումներ ոչ միայն խմբակցութիւնների գործունէութեան, այլ անհատ ղեկավարներին, նրանց անձնական կեանքին ուղղուած: Սովորական են «Կա Գէ Բէյի մարդ» կամ «պետութեան մարդ» բացասական որակումները: Այս բոլորը ի հարկէ ցաւալի են, բայց գուցէ այլ կերպ էլ չէր կարող լինել: 70 տարիներ խեղդուած ու այժմ որոշ չափով ազատութիւն գտած հայը Հայաստանում խօսում է առանց վախի, մեկնաբանում, կշռադատում, եզրակացութիւնների յանգում՝ երբեմն հիմնաւորուած, երբեմն էլ հապճեպ եւ անհեթեթ: Միայն ժամանակն է որ պիտի բերեղացնի գաղափարները, մաքրի պայքարի դաշտը: